

การศึกษาเพื่อพัฒนาการเรียนรู้ ประจำปี 2567

ความมั่นคงของอาชีพลิเกโคราช อำเภอเมือง จังหวัดนครราชสีมา

กมลชนก โตอินทร์¹ สมจิตต์ ปาละภาศ² และ กนิษฐา แยมโพธิ์ใช้³

¹สาขาพัฒนาลัคนา คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, ²คณะวิทยาศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, ³สาขาพัฒนาลัคนา คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

¹E-mail: Karmonchanok.t@ku.th, ²E-mail: Somchit.p@ku.th, ³E-mail: kanitta.ya@ku.ac.th

บทคัดย่อ

บทความวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาความมั่นคงของอาชีพลิเกโคราช และแนวทางการพัฒนาความมั่นคงของอาชีพลิเกโคราช อำเภอเมือง จังหวัดนครราชสีมา เก็บข้อมูลกับนักแสดงลิเกโคราชที่มีประสบการณ์การแสดงไม่น้อยกว่า 10 ปี จำนวน 6 คน วิธีการเก็บรวบรวมข้อมูล ได้แก่ การสนทนากลุ่ม (Focus Group) เครื่องมือในการเก็บข้อมูล ได้แก่ แบบสัมภาษณ์แบบกึ่งโครงสร้าง (Semi Structure Interviews) การวิเคราะห์ข้อมูล ได้แก่ นำข้อมูลลงรหัส (Code) จากนั้นเชื่อมโยงข้อมูลเพื่ออธิบายและพรรณนา

ผลการศึกษาพบว่า อาชีพลิเกโคราชเป็นอาชีพที่มีลักษณะเฉพาะและมีความแตกต่างจากลิเกโดยทั่วไป ทั้งด้านเวลาการแสดง ลักษณะการเอื้อน ทำนองเนื้อเพลงโคราช สำเนียงการร้อง ซึ่งผู้ประกอบการอาชีพลิเกโคราชส่วนใหญ่เข้าสู่การประกอบอาชีพลิเก เนื่องจากการสืบทอดผ่านวงศ์ตระกูล โดยมีวิธีการสืบทอด ได้แก่ การปลูกฝังด้านการแสดงตั้งแต่เด็ก ดำเนินการปลูกฝังด้วย 2 วิธีการ ได้แก่ การฝึกฝนผ่านการสังเกต จดจำ และการให้โอกาสทดลองแสดงจริงบนเวทีการแสดง สำหรับข้อค้นพบด้านความมั่นคงในอาชีพของลิเกโคราช ประกอบด้วย 1) การบริหารจัดการที่ดีของคณะลิเก 2) การบริหารจัดการที่ดีของตัวบุคคล และ 3) การพัฒนาทักษะการแสดง นอกจากนี้ยังมีแนวทางการพัฒนาความมั่นคงในอาชีพ 2 แนวทางสำคัญ ได้แก่ 1) การพัฒนากระบวนการสมาคมลิเกโคราช และ 2) การสนับสนุนการส่งเสริมอาชีพลิเกที่มาจากภาครัฐ ผ่านการจัดทำโครงการระยะประมาณ 3 – 5 ปี เพื่อประกอบอาชีพลิเกโคราช ข้อเสนอแนะ 1) ควรให้ภาครัฐจัดให้มีศูนย์การเรียนรู้อาชีพลิเกโคราช เพื่อเป็นการสร้างอาชีพและปลูกฝังวัฒนธรรม 2) ควรจัดตั้งกลุ่มอาชีพเกี่ยวกับอุปกรณ์การแสดง เพื่อเป็นการสร้างอาชีพให้กับคนในชุมชน

คำสำคัญ: ความมั่นคงในอาชีพ, ลิเกโคราช, อาชีพลิเก

การศึกษาเพื่อพัฒนาการเรียนรู้ ประจำปี 2567

CAREER SECURITY OF LI-KAY KORAT, MUEANG DISTRICT,
NAKHON RATCHASIMA PROVINCE

Karmorchanok To-in¹ Somchit Palakas² Kanitta Yampochai³

¹Faculty of Social Sciences, Kasetsart University, ²Faculty of Science, Kasetsart University, ³Faculty of Social Sciences, Kasetsart University.

¹E-mail: Karmonchanok.t@ku.th, ²E-mail: somchit.p@ku.th, ³E-mail: kanitta.ya@ku.ac.th

ABSTRACT

This study aimed to study the career security of Li-kay Korat and guidelines for developing the career security of Li-kay Korat, Mueang District, Nakhon Ratchasima Province. Data were collected from 6 Li-kay Korat performers with at least 10 years of experience. Data collection included focus groups with semi-structured interviews. For data analysis, data coding and data linkage were performed for explanation and description.

The findings revealed that Li-kay Korat is a career with distinctive characteristics and is different from other Li-kay in terms of performing duration, wordless vocals, additional Korat lyrics melody as well as singing accent. Most Li-kay Korat professionals became Li-kay performers due to legacy through the family. Methods of legacy included teaching acting skills since childhood with two methods: training through observation, memorization, and trying real performances on the stage. The findings regarding the career security of Li-kay Korat included 1) good Li-kay band management; 2) individual life management; and 3) performing skills development. Moreover, two major approaches of career security development included 1) the development of Li-kay Korat association management and 2) the government supporting and promoting Li-kay Korat through long-term projects for 3 - 5 years. For suggestions, 1) the government should establish a learning center for Li-kay Korat careers to enhance careers and cultivate culture, and 2) professional groups regarding performance equipment should be established to enhance careers for people in the community.

Keywords: career security, Li-kay Korat, Li-kay career

การศึกษาเพื่อพัฒนาการเรียนรู้ ประจำปี 2567

บทนำ

การทำงานเป็นส่วนสำคัญต่อการดำรงชีวิตของมนุษย์ เนื่องจากสามารถหารายได้เพื่อใช้จ่ายชีพ เป็นสิ่งกำหนดสถานภาพทางสังคม และสิ่งกำหนดแบบแผนและคุณค่าในความเป็นมนุษย์ (ศศิธร มະภูติ, 2560) อาชีพของมนุษย์มีหลากหลายประเภท ได้แก่ อาชีพอิสระ อาชีพรับจ้าง อาชีพงานฝีมือ และอาชีพรับราชการหรือเจ้าหน้าที่ของรัฐ รวมถึงรัฐวิสาหกิจ ซึ่งอาชีพทุกประเภทมีความสำคัญต่อการยังชีพและคุณภาพชีวิตของผู้ประกอบอาชีพนั้นๆ

ลิเก เป็นในอาชีพที่พัฒนามาจากทุนทางวัฒนธรรม ซึ่งมีความละเอียดอ่อนเชิงศาสตร์และศิลป์และลักษณะเฉพาะแตกต่างกันตามพื้นที่ ดังนั้นจึงสัมพันธ์กับวิถีชุมชนซึ่งแสดงถึงเอกลักษณ์ด้านการพูด การขับร้อง การรำ การแสดงกิริยาต่างๆ โดยใช้วงปี่พาทย์ในการดำเนินเรื่อง อย่างไรก็ตามอาชีพลิเกในปัจจุบันยังประสบปัญหาเรื่องความมั่นคงในอาชีพ ทางด้านมิติด้านรายได้ มิติด้านการยอมรับทางสังคม และมิติด้านการจัดการบริหารคณะ แม้ว่าลิเกจะได้รับการยอมรับจากสังคมด้านการเป็นศิลปะการแสดง แต่การปรับตัวในด้านต่างๆ เช่น การนำเสนอการแสดงในรูปแบบทันสมัย การร้อง การรำ เป็นต้น ก็มีอย่างต่อเนื่องในอาชีพลิเก ทั้งด้านรูปแบบด้านการแต่งกาย ด้านการร้องด้านดนตรี ซึ่งลิเกเป็นการแสดงที่ถือว่าเป็นผลผลิตของประชาชนนิยมหรือการตลาดสมัยใหม่ ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงพัฒนาการของศิลปะ กระบวนการสร้างเอกลักษณ์ทางวัฒนธรรม ด้านความบันเทิงและรสนิยมในการพักผ่อนหย่อนใจ มักจัดแสดงในงานประจำปี อุปสมบท งานศพ งานแก้บนและงานขึ้นบ้านใหม่ แต่ยังคงประสบปัญหาความมั่นคงในอาชีพลิเก (วรรณวิภา วรวาน และ อนุกุล โรจนสุขสมบูรณ์, 2563) เนื่องจากอาชีพลิเกจัดอยู่ในประเภทอาชีพอิสระ อาชีพรับจ้าง อาชีพงานฝีมือ เนื่องจากเป็นอาชีพที่ต้องใช้การฝึกฝน การสะสม จากทุนภูมิปัญญาทางวัฒนธรรม อย่างไรก็ตามอาชีพลิเกในปัจจุบันยังไม่ได้รับการยอมรับ และการส่งเสริมอย่างเป็นระบบจากหน่วยงานต่างๆ อย่างเป็นรูปธรรม

จังหวัดนครราชสีมาเป็นอีกจังหวัดที่มีตั้งถิ่นฐานของคณะลิเก อย่างเช่นจังหวัดอื่น อาทิ ชุมชนลิเกจังหวัดนครสวรรค์ ชุมชนลิเกตะพานหิน จังหวัดพิจิตร และชุมชนลิเกคู้พยอม จังหวัดราชบุรี ฯลฯ ซึ่งลิเกโคราชในสมัยก่อนเป็นที่นิยมของผู้ชมในจังหวัดและใกล้เคียง เป็นหนึ่งการแสดงที่มีคุณค่าในจังหวัดนครราชสีมา ลิเกโคราชยึดการแสดงลิเกเป็นอาชีพหลัก และมีคำเรียกเฉพาะว่า “ลิเกโคราช” ลิเกโคราชยังมีการรวมกลุ่มในชุมชนต่างๆ เรียกว่า ชุมชนตรอกลิเกหนองจบก โดยมีลิเกจำนวนมากอาศัยอยู่ที่ชุมชนนั้น มีการสืบทอดการแสดง ตั้งแต่รุ่นบรรพบุรุษจนถึงรุ่นปัจจุบัน ถึงแม้ว่าลิเกโคราชได้ประสบปัญหานี้ไม่ได้มีเพียงเรื่องของความนิยมที่ลดน้อยลงตามความเปลี่ยนแปลงของยุคสมัยเท่านั้น ทำให้ลิเกโคราชยังคงต้องปรับตัวในหลายมิติ เพื่อเป็นการรักษาความมั่นคงในทุกๆ มิติ (คมชัดลึก, 2563) ไม่ว่าจะเป็นมิติด้านรายได้ มิติด้านการยอมรับ ที่สามารถทำให้เกิดความก้าวหน้าในงาน(รัฐพงศ์ นาถนิตธาดา, 2565) รวมถึงการพัฒนาทักษะต่างๆ ของคณะลิเกและนักแสดงลิเกโคราช เช่น การปรับตัวด้านการพัฒนาในรูปแบบต่างๆ อาทิ การโหมโรง ออกแขกให้มีความคึกคัก น่าติดตามชม การพัฒนาเนื้อร้องให้ทันสมัยด้วยการเชื่อมโยงนิทานปรัมปรา นิทานพื้นบ้าน และเหตุการณ์ปัจจุบันเข้าด้วยกันให้น่าสนใจ พัฒนาทำนองประยุกต์ให้สละสลวย ลงตัว พัฒนาการแต่งกายให้สวยงาม ทันสมัย ดูเด่น สะดุดตา น่าสนใจ และพัฒนานักแสดงด้วยการฝึกซ้อมทำนอง เนื้อร้องให้คล้องไม่ติดขัด ไม่หลงลืมกลอนร้อง กลอนรำ ควบคู่ไปกับการด้นกลอนสดให้ฉับไวด้วยโวหารปฏิภาณ(นุสรา ทองคลองไทร และ เฉชา ศิริภาณ, 2560) นอกจากนี้แล้วยังมีปัญหาใหญ่กว่า นั่นคือการถูกไล่ออกจากที่ดินริมทางรถไฟที่ตั้งถิ่นฐานอยู่มานานกว่า 60 ปี ที่มีความสำคัญด้วยกายภาพที่เป็นแหล่งชุมชนลิเกโคราชในอดีต

การศึกษาเพื่อพัฒนาการเรียนรู้ ประจำปี 2567

จึงทำให้ปัจจุบันเกิดการแยกย้ายถิ่นฐาน ที่ตั้งของคณะเกิดต่างๆในบริเวณนั้น(ไทยพีบีเอส, 2566) ดังนั้นงานวิจัยนี้จึงต้องการศึกษาความมั่นคงในอาชีพของเกษตรกร และแนวทางการพัฒนาความมั่นคงในอาชีพเกษตรกร อำเภอเมือง จังหวัดนครราชสีมา เพื่อเป็นแนวทางในการส่งเสริมความมั่นคงในอาชีพเกษตรกร เพื่อเสนอต่อหน่วยงานที่เกี่ยวข้องนำผลการศึกษาไปส่งเสริมการจัดสวัสดิการความมั่นคงในอาชีพต่อไป

วัตถุประสงค์การวิจัย

เพื่อศึกษาความมั่นคงของอาชีพเกษตรกร และแนวทางการพัฒนาความมั่นคงของอาชีพเกษตรกร อำเภอเมือง จังหวัดนครราชสีมา

วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยคุณภาพเชิงคุณภาพเรื่องการพัฒนาความมั่นคงของอาชีพเกษตรกร ได้ออกแบบขั้นตอน วิธีการ และเครื่องมือ ดังรายละเอียดต่อไปนี้

1. ประชากรกลุ่ม

มีผู้ให้ข้อมูลหลัก (Key Informants) ที่สามารถให้ข้อมูลตรงตามวัตถุประสงค์ โดยกำหนดผู้ให้ข้อมูลหลักเป็นนักแสดงเกษตรกรที่มีประสบการณ์การแสดงไม่น้อยกว่า 10 ปี จาก 6 คณะ ประกอบด้วย คณะพงษ์เพชร เบญจพร คณะรุ่งชัย วิทยุณ คณะชินทร์ เบญจรงค์ คณะเพชรศิลา ฟ้าประทาน คณะวรตอ สیمانคร และคณะเพลินพิศ เบญจพร ทั้งสิ้น 6 คน

2. เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย

ใช้แบบสัมภาษณ์แบบกึ่งโครงสร้าง (Semi Structure Interviews) ที่สอดคล้องกับวัตถุประสงค์ และขอบเขตการศึกษา โดยเป็นข้อคำถามยืดหยุ่น เพื่อให้ได้ข้อมูลในรายละเอียดจากผู้ให้ข้อมูลหลัก มีอุปกรณ์ช่วยบันทึกข้อมูล ได้แก่ เครื่องบันทึกเสียง สมุดจดบันทึก ปากกา กล้องโทรศัพท์ และตัวผู้วิจัย

3. การเก็บรวบรวมข้อมูล

ดำเนินการเก็บรวบรวมข้อมูลด้วยวิธีการสนทนากลุ่ม (Focus Group) โดยจัดสนทนากลุ่มในรูปแบบของการพูดคุยอย่างเป็นธรรมชาติเป็นกันเองโดยผู้ให้ข้อมูลหลักสามารถให้ข้อมูลได้อย่างอิสระ แต่ยังคงอยู่ภายใต้ขอบเขตของประเด็นจากแบบสัมภาษณ์กึ่งโครงสร้าง ที่ใช้เป็นเครื่องมือในการวิจัย

4. การวิเคราะห์ข้อมูล

กระบวนการวิเคราะห์ข้อมูลได้ดำเนินการตามลำดับขั้นตอน โดยถอดความจากเครื่องบันทึกเสียง นำข้อมูลที่ได้นำมาเรียบเรียง สำหรับข้อมูลในส่วนของการจดบันทึก การจดจำจากนักวิจัย และผู้ช่วยวิจัยมาเพิ่มเติมเพื่อให้ข้อมูลเกิดความสมบูรณ์ จากนั้นวิเคราะห์ข้อมูลเพื่อจัดกลุ่มตามประเด็นหลักและประเด็นรอง แล้วจึงทำการลงรหัสข้อมูล (Code) โดยประเด็นหลักและประเด็นรองจะมีการเชื่อมโยงเพื่อนำเสนอข้อมูลแบบการอธิบายความสัมพันธ์และเปรียบเทียบระหว่างประเด็นหลักกับประเด็นรอง และใช้การพรรณนาเพื่อขยายความให้มีความชัดเจนตามประเด็นที่กำหนด

การศึกษาเพื่อพัฒนาการเรียนรู้ ประจำปี 2567

ผลการวิจัย

อาชีพลิเกโคราชเป็นอาชีพที่มีลักษณะเฉพาะและมีความแตกต่างจากลิเกโดยทั่วไป ทั้งด้านเวลาการแสดงเริ่มแสดงเวลา 20.30 – 06.00 น. หรือตามที่ผู้จัดทำกำหนด รวมถึงการเอื้อนของนักแสดงชายที่มีเอกลักษณ์เฉพาะ แตกต่างจากนักแสดงลิเกภาคกลาง ในแต่ละท้องเรื่องของลิเกโคราชจะมีการนำทำนองเพลงโคราชมาร้องผสมผสานในการแสดงโดยมีคำร้องที่สอดคล้องกับท้องเรื่องที่ทำการแสดง และตัวตลกยังนิยมการใช้สำเนียงการพูดโคราชและศัพท์ท้องถิ่นของจังหวัดนครราชสีมาด้วย ซึ่งผู้ประกอบการอาชีพลิเกโคราชส่วนใหญ่เข้าสู่อุปกรณ์ประกอบอาชีพลิเก เนื่องจากการสืบทอดผ่านวงศ์ตระกูลซึ่งมีวิธีการสืบทอด ได้แก่ การปลูกฝังด้านการแสดงตั้งแต่เด็ก ซึ่งจากการศึกษาพบว่า การปลูกฝังดังกล่าว ดำเนินการด้วย 2 วิธีการ ได้แก่ การฝึกฝนผ่านการดูและการสังเกต และการฝึกฝนด้วยการทดลองแสดงบนเวทีการแสดงจริง วิธีการสืบทอดจาก 2 วิธีการดังกล่าว เป็นเหตุให้ผู้ประกอบการอาชีพลิเกโคราชมีความผูกพันรักกับอาชีพ ซึ่งมีลักษณะเป็นทั้งศาสตร์และศิลป์ผูกพันอย่างเหนียวแน่นในด้านแสดงจะพัฒนาตนกับการแสดงทั้งในเรื่องความรู้และองค์ประกอบที่เกี่ยวข้องกับลิเกโคราช จนสามารถเข้าสู่อุปกรณ์ประกอบอาชีพลิเกโคราชและพัฒนาเป็นอาชีพหลัก นอกจากนี้การศึกษาค้นคว้ายังพบข้อมูลเกี่ยวกับความมั่นคงของอาชีพลิเกโคราช และแนวทางการพัฒนาความมั่นคงของอาชีพลิเกโคราช อำเภอเมือง จังหวัดนครราชสีมา มีเพิ่มเติม

1. ความมั่นคงของอาชีพลิเกโคราช อำเภอเมือง จังหวัดนครราชสีมา

ผลการศึกษาพบว่า ความมั่นคงในอาชีพของลิเกโคราช จากความคิดเห็นจากนักแสดงลิเกที่มีอายุการแสดง ระหว่าง 10 – 22 ปี มีมุมมองต่อความมั่นคงในอาชีพลิเกโคราชในหลายมุมมองด้วยกัน ซึ่งมุมมองดังกล่าว สามารถสะท้อนให้เห็นถึงองค์ประกอบต่างๆในอาชีพลิเกโคราชมีความมั่นคงได้จนถึงปัจจุบัน ดังรายละเอียดต่อไปนี้

1.1 ความมั่นคงในอาชีพลิเกโคราชที่เกิดจากการบริหารจัดการที่ดีของคณะลิเก โดยพบว่าการบริหารจัดการที่ดีของคณะลิเก มุ่งเน้นไปที่การสร้างสมดุลระหว่างรายรับและรายจ่าย โดยมีรายรับต่อหนึ่งการแสดง ประมาณ 50,000 บาท อย่างไรก็ตาม อัตราการจ้างการแสดงดังกล่าวอาจจะมีปัจจัยอื่นที่เข้ามาทำให้การความผูกพันด้านรายจ่ายอยู่ในระหว่าง 5,000 บาท อาทิ การจ้างในช่วงเทศกาล และระยะทางที่ต้องเดินทางไปแสดง สำหรับรายจ่ายต่อการรับงาน 1 งาน ประกอบด้วย ค่าตัวนักแสดง ค่าวงดนตรีปีพาทย์ เวที เครื่องเสียง พนักงานขนย้ายและพนักงานขับรถ คิดเป็นค่าใช้จ่ายเฉลี่ยประมาณ 25,000 – 30,000 บาท ดังนั้นคณะลิเกจะมีรายรับหลังหักค่าใช้จ่ายสุทธิต่องานประมาณ 20,000 – 25,000 บาท หรือคิดเป็นร้อยละ 40 – 50 ของรายรับ อย่างไรก็ตามในบางกรณีคณะลิเกอาจมีค่าใช้จ่ายอื่นหลังหักค่าใช้จ่ายเพิ่มเติม เช่น ค่าบำรุงรักษาเครื่องเสียง ชุดการแสดง ค่าอาหาร และค่าดูแลทางสังคม ซึ่งจะมีผลทำให้รายรับหลังหักค่าใช้จ่ายลดลง

นอกจากนี้คณะลิเกยังมีแนวทางแสวงหารายได้ ในกรณีที่การจ้างงานลดลงในช่วงเข้าพรรษา โดยการปิดวิกลิเก โดยการปิดวิกแต่ละครั้งเป็นการใช้ทุนของเจ้าของคณะ แสดงแบบไม่มีเจ้าภาพ มีการขอความใช้สถานที่ หรือขอเช่าสถานที่เพื่อทำการปิดวิกลิเก แต่จะได้รับรายได้จากการจำหน่ายบัตรเข้าชมการแสดง (เก้าอี้) ราคาประมาณ 10 – 20 บาท ต่อคน ขึ้นอยู่กับข้อกำหนดของแต่ละคณะ รวมถึงการจำหน่ายพวงมาลัยในราคาพวงละ 20 บาท ซึ่งรายได้ทั้งหมดนี้ลิเกโคราชจะนำไปใช้เป็นค่าน้ำ ค่าไฟ ค่าสถานที่ และค่าตัวนักแสดง ค่าพวงมาลัยตามราคาที่กำหนดเจ้าของคณะตกลงกับทีมงาน อย่างไรก็ตามในการเปิดการแสดงชั่วคราวต้องเป็นแหล่งชุมชน เนื่องจากจะทำให้ผู้ชม

การศึกษาเพื่อพัฒนาการเรียนรู้ ประจำปี 2567

การแสดงลิเกโคราช แต่ต้องมีการควบคุมด้านเวลาทำการแสดง และการใช้เสียงไม่ให้เกิดผลกระทบต่อระหว่างลิเกโคราชกับชุมชน รวมถึงการปิดวิกแต่ละครั้งจะต้องปิดหลักแสดงสถานที่เดิม อย่างน้อย 7 วัน เพื่อให้คุ้มค่ากับการติดตั้งขนย้ายเวที ฉาก ไฟ ระบบเครื่องเสียง

- 1.2 ความมั่นคงในอาชีพลิเกโคราชที่เกิดจากการบริหารจัดการที่ดีในระดับบุคคล สำหรับนักแสดงลิเกโคราช 1 คน มีรายได้แตกต่างกันตามบทบาท ดังต่อไปนี้ พระเอกมีค่าตัวการแสดงประมาณ 1,500 – 2,500 บาท นางเอกมีค่าตัวการแสดงประมาณ 1,500 – 2,000 บาท ตัวโง่งฝ่ายชาย ตัวโง่งฝ่ายหญิง และตลกมีค่าตัวการแสดงประมาณ 1,000 – 1,500 บาท และนักแสดงสมทบ แดนเซอร์ประมาณ 800 บาท สำหรับการจ้างงานต่อเดือนระดับรายบุคคลอยู่ระหว่าง 10 – 15 คีน มีรายจ่ายที่ใช้ในการแสดงแต่ละคีน เช่น ค่าการเดินทาง ค่าเครื่องสำอาง เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีค่าใช้จ่ายที่ไม่สามารถแจกแจงเป็นรายเดือนได้ ได้แก่ ค่าชุดการแสดง ค่าเครื่องประดับ เป็นต้น โดยรายจ่ายประจำวันและค่าใช้จ่ายที่ไม่สามารถแจกแจงได้ในรายเดือนมีความไม่แน่นอน ไม่สามารถระบุในรายละเอียดได้ขึ้นอยู่กับสภาพแวดล้อมและความต้องการของผู้แสดง อย่างไรก็ตามนักแสดงชายและนักแสดงหญิง ยังมีโอกาสได้รับรางวัลพิเศษจากผู้ชม ซึ่งมีความไม่แน่นอน สำหรับนักแสดงชายรางวัลพิเศษต่องานอยู่ระหว่าง 500 – 3,000 บาท ด้านนักแสดงหญิงรางวัลพิเศษต่องานระหว่าง 0 - 1,000 บาท จะเห็นได้ว่ารายรับรายจ่ายระหว่างรายบุคคล มีความเฉพาะในด้านลักษณะการใช้จ่าย ใช้ชีวิตเฉพาะบุคคล

อย่างไรก็ตาม การบริหารจัดการรายรับรายจ่ายระดับคณะและระดับบุคคล นอกจากนี้ผู้ให้ข้อมูลหลักยังให้ข้อมูลยืนยันว่า ลิเกโคราชมีสมดุลระหว่างรายรับรายจ่ายตลอดทั้งปี แม้ว่าในช่วงเข้าพรรษาจะมีการจ้างงานเพียง 4 – 5 งานต่อเดือน โดยความมั่นคงดังกล่าวนี้ขึ้นอยู่กับการใช้ชีวิต และวินัยการใช้จ่ายของแต่ละบุคคลต้องอยู่ภายใต้การบริหารจัดการที่ดี

- 1.3 ความมั่นคงในอาชีพลิเกโคราชที่เกิดจากการพัฒนาทักษะด้านการแสดง การยึดอาชีพลิเกเป็นอาชีพหลักของลิเกโคราชนั้น จำเป็นที่จะต้องมีการฝึกฝน มีประสบการณ์เพื่อเตรียมความพร้อมก่อนออกแสดงจริง โดยผลจากการสัมภาษณ์พบว่า นักแสดงลิเกโคราชเกิดในวงศ์ตระกูลลิเกที่ได้รับการปลูกฝังตั้งแต่เด็ก รวมถึงยังมีการรับชม การจดจำ และฝึกฝน เริ่มจากการหัดแสดงอย่างน้อย 2 ปีเป็นต้น จากนั้นมีการเลื่อนตำแหน่งให้มีบทบาทมากขึ้น โดยบุคลากรอาวุโสในคณะจะเห็นพ้องต้องกันว่าสามารถออกแสดงได้จริง รับมือกับสถานการณ์ด้านหน้าเวทีได้ จากนั้นจึงเป็นการยึดเป็นอาชีพหลักของลิเกโคราช ผลจากการสัมภาษณ์ยังพบว่า เมื่อเป็นลิเกโคราชที่ยึดเป็นอาชีพหลักแล้วยังจำเป็นต้องฝึกฝนและมีประสบการณ์ต่อไป เพื่อเป็นที่รับที่ยอมรับต่อหัวหน้าคณะลิเก ผู้ว่าจ้าง และเพื่อนร่วมอาชีพลิเก โดยมุ่งเน้นการพัฒนาทักษะ ด้านการร้อง การรำ มุขตลกและการแสดงตามบทบาทอย่างเหมาะสม โดยนักแสดงจะต้องฝึกฝนทั้งการใช้เพลงที่เหมาะสมกับบทบาทที่ได้รับ มีการด้นกลอนสดตามสถานการณ์ และมีการนำเหตุการณ์หรือมุขตลกให้ต่อกับสถานการณ์และเหตุการณ์ที่ได้รับความนิยมในปัจจุบันมาแสดงเพื่อให้เป็นที่ชื่นชอบของผู้ชม หากได้รับบทบาทที่สำคัญจะทำให้มีโอกาสในการได้รับมอบหมายตำแหน่งและยังมีส่วนต่อค่าตัวในการแสดง สำหรับการพัฒนาบทบาทลิเกนั้นจากการสัมภาษณ์พบว่า การก้าวเข้าสู่บทบาทพระเอกและนางเอกลิเกจำเป็นต้องฝึกฝนผ่านตัวตลก ตัวสมทบ อย่างน้อย 2 ปีขึ้นไป นอกจากนี้ยังต้องอาศัยปัจจัยต่างๆ ในการพัฒนา

การศึกษาเพื่อพัฒนาการเรียนรู้ ประจำปี 2567

ตนเอง ได้แก่ การพัฒนาการแต่งหน้า ที่เน้นความสวยงาม นิยมใช้สีโทนชมพูและส้ม การพัฒนาการแต่งกาย ใช้ชุดการแสดงที่เหมาะสมกับบทที่ได้รับมอบหมาย เช่น ชุดเพชร ชุดชาวบ้าน ชุดผ้าถุง เป็นต้น

การพัฒนาทักษะเหล่านี้จะพบว่า ไม่ใช่เพียงแค่พัฒนาเพื่ออาชีพศิลปะเพียงหนึ่งอาชีพ แต่การพัฒนาทักษะเหล่านี้ ยังสามารถต่อยอดอาชีพของตนเองเพิ่มมากขึ้น ได้แก่ การทำขวัญนา การประกอบการแสดงเทศน์มหาชาติ ทรงเครื่อง รับจ้างร้องเพลง เป็นต้น

2. แนวทางการพัฒนาความมั่นคงของอาชีพลิเกโคราช

การก่อตั้งสมาคมลิเกโคราชจัดตั้งขึ้นเมื่อปี พ.ศ. 2553 โดยมีหน้าที่เสนอ หาข้อตกลงร่วมกันกับทุกภาคส่วน และรับมอบหมายจากภาคส่วนต่างๆ และยังเป็นกระบอกเสียงให้กับพี่น้องลิเกโคราช หลังจากอดีตเคยมีชุมชนลิเกอยู่ที่ทางรถไฟสายเวียง ทำให้กลุ่มลิเกโคราชมีความสามัคคี แน่นแฟ้นทางกายภาพ โดยต่อมาได้มีการรื้อถอนบ้านเรือนทำให้ชุมชนลิเกโคราชที่อาศัยอยู่บริเวณชุมทางรถไฟต้องแยกย้ายกันออกไป สมาคมลิเกโคราชจึงเป็นส่วนสำคัญให้การแสดงความสามัคคีของลิเกโคราช อีกทั้งยังมีการจัดหางานของสมาคมลิเกโคราชที่ได้รับมอบหมายจากภาครัฐ เช่น งานยาโม งานแสดงต่างๆที่ภาครัฐมอบหมายให้ดำเนินการ และการช่วยเหลือค่าฌาปนกิจลิเกโคราชที่ถึงแก่กรรม ศพละ 3,000 บาท โดยไม่ต้องลงชื่อสมัครสมาชิกหรือเสียค่าสมาชิก

จากข้อมูลที่ได้รับมาด้านแนวทางการพัฒนาความมั่นคงในอาชีพลิเกโคราช มีดังต่อไปนี้

- 2.1 การพัฒนากระบวนการสมาคมลิเกโคราช ลิเกโคราชต้องการความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันจากทุกคนในสมาคมลิเกโคราช เพื่อที่จะร่วมกันทำกิจกรรมที่สามารถสร้างรายได้ให้แก่สมาคมและต่อยอดให้กับศิลปินทุกยุค ทุกวัย อาทิ เช่น การจัดมหกรรมลิเก ที่มีรูปแบบหรือลักษณะคล้ายมหกรรมดนตรี มีการแสดงของทุกคณะในจังหวัด และมีการเชิญลิเกโคราชที่มีชื่อเสียงเมื่อครั้งอดีตมาแสดงขายบัตรชมการแสดง อันเป็นการสร้างรายได้เข้าสมาคม และยังเป็นขวัญกำลังใจให้กับศิลปินรุ่นใหม่ยึดไว้เป็นต้นแบบ รวมถึงการจัดทุนการศึกษาค่าเล่าเรียนสำหรับลูกหลานลิเกโคราชที่มีผลการเรียนที่ดี อาจเป็นการมอบทุนจากสมาคมลิเกโคราช เพื่อเป็นการสนับสนุนการศึกษาให้กับลูกหลานลิเกโคราชต่อไป หรือมีการสนับสนุนให้ลูกหลานเรียนต่อในการศึกษาทางเลือกในอนาคตต่อไป
- 2.2 ได้รับการสนับสนุนจากภาครัฐให้มีการสร้างโครงการถ่ายทอดการฝึกลิเกอาชีพโดยลิเกโคราช เพื่อสืบสานวัฒนธรรมอันดี ใช้เวลาประมาณ 3 – 5 ปี โดยปีที่ 1 เป็นสอนและฝึกการรำและการร้อง ปีที่ 2 จะมีการถ่ายทอดอารมณ์ด้านบทบาทการแสดง ปีที่ 3 เป็นการฝึกความเหมาะสมของบทบาท ตัวละครที่ได้รับบท ว่าเหมาะสมกับการแสดงในบทบาทอะไร และปีที่ 4 – 5 เป็นการออกแสดงบนเวทีแสดงเพื่อการประกอบอาชีพอันเป็นการสร้างความมั่นคงในอาชีพของลิเกโคราชต่อไป

การศึกษาเพื่อพัฒนาการเรียนรู้ ประจำปี 2567



ระยะเวลาการสร้างโครงการถ่ายทอดการฝึกليเกอาซีฟโดยليเกโคราช

สรุปผลและอภิปรายผล

สรุปผล

ความมั่นคงของอาชีพลีเกโคราช อำเภอเมือง จังหวัดนครราชสีมา เป็นการสืบทอดมาจากบรรพบุรุษอย่างยาวนาน ตั้งแต่รุ่นทวด รุ่นปู่ จนถึงรุ่นปัจจุบัน นับได้เป็นการทำงานหารายได้อีกทางหนึ่ง ถึงแม้ว่าจะไม่ได้มีมากเท่าที่ควรจะได้รับ แต่ก็พอมีรายได้ที่มีไปให้ลูกน้องภายในคณะลีเกได้อีกด้วย ถึงแม้ว่าคณะลีเกจะไม่ได้มีต่อไป แต่ทว่านักแสดงในคณะลีเก สามารถที่จะนำความรู้และความสามารถที่ได้ทำการแสดงในคณะลีเกมาต่อยอด ไม่ว่าจะเป็นการทำขวัญนาค การแสดงในวงการบันเทิง การร้อง และการรำ จะเห็นได้ว่าความรู้ความสามารถที่มีอยู่ไม่ได้หายจากความสามารถที่มี นอกจากนี้การแสดงลีเกในแต่ละครั้งต้องมีความสามารถอย่างมาก ทั้งเรื่องของการแต่งหน้า ด้วยตนเอง การแสดงบทบาทให้เหมาะสมกับบทบาทในเรื่องที่ได้รับ

แนวทางการพัฒนาความมั่นคงของอาชีพลีเกโคราช อำเภอเมือง จังหวัดนครราชสีมา ในปี 2553 ได้มีการรื้อถอนคณะลีเกออกไป แต่ทว่าได้ชาวบ้านในระแวงนั้น ได้เข้ามาช่วยเหลือในการว่าจ้างงานต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นงานยาโม งานบวช งานสังสรรค์อื่นๆ และทางคณะลีเกได้ปรับเปลี่ยนเสื้อผ้า เครื่องดนตรี ให้เข้ากับยุคสมัยที่เปลี่ยนไปในแต่ละยุค คณะลีเกยังได้รับความช่วยเหลือจากภาครัฐ ในการแสดงของงานประจำปีในแต่ละครั้ง นอกจากนี้เมื่อมีเด็กรุ่นใหม่ที่เกิดความสนใจในเรื่องของลีเก คณะลีเกได้ให้รุ่นพี่ในคณะได้สอนให้แก่รุ่นน้องเพื่อที่รุ่นน้องจะได้สืบสานลีเกต่อไปอย่างยาวนาน

การศึกษาเพื่อพัฒนาการเรียนรู้ ประจำปี 2567

อภิปรายผล

ความมั่นคงในอาชีพของลิเกโคราช จากความคิดเห็นจากนักแสดงลิเกที่มีอายุการแสดง ระหว่าง 10 – 22 ปี มีมุมมองต่อความมั่นคงในอาชีพลิเกโคราชในหลายมุมมองด้วยกัน ซึ่งมุมมองดังกล่าว สามารถสะท้อนให้เห็นปัจจัยอาชีพลิเกโคราชมีความมั่นคงได้จนถึงปัจจุบัน ทั้งนี้ผลการวิจัยดังกล่าวยังสามารถสะท้อนให้เห็นได้ว่าอาชีพลิเกนั้นมียุทธศาสตร์การแสดงแต่ละครั้งนั้น อาจจะไม่มีผู้ว่าจ้างให้คณะลิเกแสดง แต่ทว่าคณะลิเกนั้น ต้องขอทำการแสดงเอง โดยการที่ไปขอสถานที่กับเจ้าภาพที่มีงานทำบุญ งานอื่นๆ เป็นต้น นอกจากนี้ค่านั่งเก้าอี้ให้ผู้ชมได้นั่งดู ค่าเก้าอี้เพียง 10 – 20 บาท เท่านั้น ซึ่งรายได้นั้น มาจากค่าเก้าอี้ ค่าบัตรชม ถึงแม้ว่าจะได้ไม่มาก เท่าที่ได้ตั้งราคาที่วางไว้ แต่ ทว่า ก็ยังสามารถที่จะมีเพียงพอต่อค่าใช้จ่ายในคณะและลูกน้องในคณะได้ เมื่อมีเจ้าภาพได้ว่าจ้างให้แสดงทางคณะลิเกเองก็ได้มีการคิดเพียง 20,000 – 25,000 บาท เท่านั้น ถือได้ว่าเป็นราคาที่ไม่ว่างจนเกินไป เป็นราคาที่ผู้ว่าจ้างสามารถจ่ายได้ ทางคณะลิเกเองได้มีการสืบทอดมายาวนาน สืบเนื่องมาจากการฝึกฝนตลอดเวลา ทั้งเรื่องร้อง รำ มุขตลก การปรับเปลี่ยนตัวละครให้มีบทบาทมากขึ้น โดยการเพิ่มเนื้อเรื่องการแสดงเข้ามาในคณะลิเกมากขึ้น ซึ่งมีความสอดคล้องกับงานวิจัยของ รัตติกร ศรีชัยชนะ. (2566). ได้ทำการศึกษาเรื่อง การถอดบทเรียนศิลปะการแสดงพื้นบ้านลิเกโคราช ตำบลหนองระเวียง อำเภอเมือง จังหวัดนครราชสีมา ผลการวิจัยพบว่า สถานที่แสดง ในสมัยก่อนนั้นเจ้าภาพที่ว่าจ้างไปแสดงจะเป็นคนจัดเตรียมสถานที่และเวทีการแสดง ซึ่งเวทีการแสดงจะมีขนาดไม่ใหญ่มากเหมือนปัจจุบัน มีขนาดประมาณ 3 – 5 เมตร สามารถรองรับนักแสดงได้ประมาณ 8-10 คน มีฉากกั้นระหว่างด้านหน้าและด้านหลัง นอกจากนี้การแสดงในแต่ละครั้งทางคณะลิเกยังได้คิดการแสดงเพียง 20,000 – 30,000 บาท เท่านั้น ถือได้ว่าเป็นการแสดงที่มีราคาไม่แพง ผู้ว่าจ้างสามารถจ่ายได้ ในบางครั้งจะไม่มีผู้ว่าจ้างแต่รายได้ของทางคณะลิเกมาจากการเปิดคณะลิเกให้ได้เยี่ยมชม ค่าเก้าอี้ของผู้ที่มาชมการแสดง นับได้ว่ารายได้ไม่ได้มีผู้ว่าจ้างแต่ก็สามารถนำเงินมาจุนเจือคณะและลูกน้องได้

แนวทางการพัฒนาความมั่นคงของอาชีพลิเกโคราช อำเภอเมือง จังหวัดนครราชสีมา การก่อตั้งสมาคมลิเกโคราช จัดตั้งขึ้นเมื่อปี พ.ศ. 2553 โดยมีหน้าที่เสนอ หาข้อตกลงร่วมกันกับทุกภาคส่วน และรับมอบหมายจากภาคส่วนต่างๆ และยังเป็นกระบอกเสียงให้กับพี่น้องลิเกโคราช หลังจากอดีตเคยมีชุมชนลิเกอยู่ที่ทางรถไฟสวายเรียง ทำให้กลุ่มลิเกโคราชมีความสามัคคี แน่นแฟ้นทางด้ายกายภาพ ทั้งนี้ผลการวิจัยดังกล่าวตระหนักถึงความมั่นคงของอาชีพลิเก ถึงแม้ว่าจะยุคสมัยที่เปลี่ยนไปตามกาลเวลา ยังได้รับความนิยมจากชาวบ้านอยู่เสมอ อาจจะเป็นเพราะว่าชาวบ้านภายในพื้นที่นั้น ช่วยกันอนุรักษ์วัฒนธรรมของคณะลิเกที่ได้สืบสานกันมาอย่างช้านาน ให้คงอยู่คู่กับชุมชนใหม่ต่อไป ซึ่งมีความสอดคล้องกับงานวิจัยของ ธรพร มานาพงษ์. (2565). ได้ทำการศึกษาเรื่อง ลิเก: การสร้างสรรค์ในบริบทสังคมไทยร่วมสมัย กรณีศึกษาคณะเอกชัย ราชนันท์ ผลการวิจัยพบว่า ลิเกคณะเอกชัย ราชนันท์ ก่อตั้งเมื่อปี พ.ศ. 2544 จากการสืบทอดคณะลิเกต่อจากบรรพบุรุษที่ได้ผ่านยุคสมัยและการเปลี่ยนแปลงทั้งในแง่ของสมาชิกคณะ เนื้อหาและรูปแบบหรือองค์ประกอบการแสดงลิเก โดยมาจากพลังในการสร้างสรรค์ทางสังคมและวัฒนธรรมในฐานะการแสดงพื้นบ้านที่มีการพัฒนาและการเปลี่ยนแปลงควบคู่กับสังคม รูปแบบการสร้างสรรค์การแสดงลิเกคณะเอกชัยราชนันท์ การพยายามสร้างความโดดเด่นหรือประยุคนำสิ่งต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นสิ่งใหม่หรือสิ่งเก่าเข้ามาร่วมในการแสดงเป็นการปรับตัวของคณะลิเกให้เข้ากับบริบทสังคม นอกจากนี้การแสดงที่ดีแล้วยังต้องมีการแสดงที่แตกต่างกันไปจากคณะอื่นเพื่อตอบสนองความต้องการของกลุ่มผู้ชม อย่างไรก็ตามในเรื่องของกลุ่มผู้ชมลิเกในปัจจุบันที่มีหลากหลายวัย ลิเกคณะเอกชัย ราชนันท์ จะไม่ได้ผูกติดเฉพาะผู้ชมแค่กลุ่มใดกลุ่มหนึ่งเท่านั้น แต่มีการยึดโยงผู้ชมทั้งสอง

การศึกษาเพื่อพัฒนาการเรียนรู้ ประจำปี 2567

กลุ่มเข้าด้วยกันไม่ว่าจะเป็นผู้ชมวัยรุ่นหรือผู้ชมยุคใหม่ ทางคณะลิเกจึงได้มีการนำความสนุกสนานบันเทิงเข้ามาประยุกต์ตามความเหมาะสม แต่ในขณะเดียวกันคณะลิเกยังคงมีการยึดเนื้อเรื่องที่ใช้ในการแสดงและการร้อง การร่ายรำ ในรูปแบบต่าง ๆ ที่เป็นไปตามแบบฉบับมาตรฐานของลิเกได้อย่างครบถ้วนหรือเรียกได้ว่าเป็นการแสดงเพื่อความบันเทิงโดยที่ยังคงอยู่บนพื้นฐานของลิเกและวัฒนธรรม ซึ่งในส่วนนี้สามารถรักษาแก่นแท้ของลิเกได้เป็นอย่างดีรวมถึงตอบสนองผู้ชมยุคเก่าที่ยังคงชอบศิลปะการร้องและร่ายรำของลิเกไว้อยู่ตลอดจนการพิจารณาเลือกเนื้อเรื่องใช้แสดงที่มีหลากหลายรูปแบบแสดงให้เห็นว่าคณะลิเกมีการสร้างสรรค์การแสดงขึ้นมานอกจากจะทำให้อย่างคงดำรงอยู่ได้แล้วก็เพื่อตอบรับกับผู้ชมทุกช่วงวัย ไม่ว่าผู้ชมวัยไหนก็สามารถรับชมความสวยงามด้านการแสดงหรือความสนุกสนานบันเทิงจากลิเกคณะนี้ได้เช่นเดียวกัน

ข้อเสนอแนะ

1. ควรให้ภาครัฐจัดให้มีศูนย์การเรียนรู้อาชีพลิเกโคราช เพื่อให้การแสดงลิเกโคราชยังดำเนินต่อไป อาจจะเป็นศูนย์การศึกษาในโรงเรียนที่มีครู อาจารย์ และลิเกโคราชเข้าไปมีส่วนร่วมในการฝึกสอน เพื่อเป็นการสร้างอาชีพและปลูกฝังวัฒนธรรมอันดีสืบต่อไป
2. ควรมีการจัดตั้งกลุ่มอาชีพจัดทำเกี่ยวกับการตัดเย็บชุด เย็บคริสตัล ทำเครื่องประดับต่างๆ เป็นต้น ที่ใช้เป็นอุปกรณ์ในการแสดง เพื่อเป็นการสร้างอาชีพให้กับคนในชุมชน

ข้อเสนอแนะในการวิจัยครั้งต่อไป

ควรศึกษาในด้านการเปลี่ยนแปลงของยุคสมัย และการปรับตัวของลิเกโคราชให้ทันต่อการเปลี่ยนแปลงของลิเก ในยุคที่สื่ออินเทอร์เน็ตต่างๆ เข้ามาอิทธิพล และการแสดงในรูปแบบอื่นๆ เข้ามามีบทบาทกับการว่างจำของทางคณะเจ้าภาพผู้จัดทำ

เอกสารอ้างอิง

คมชัดลึก. (11 มีนาคม 2553). *พื้นถิ่น "Kollywood" ลิเกโคราช*.

<https://www.komchadluek.net/kom-lifestyle/51563>

ไทยพีบีเอส. (25 เมษายน 2566). *ลิเกประสพสุข*.

<https://www.thaibps.or.th/program/KlangMuang/episodes/94472>

ธนพร ตามาพงษ์. (2565). *ลิเก: การสร้างสรรค์ในบริบทสังคมไทยร่วมสมัย กรณีศึกษาคณะเอกชัย ราชันย์. การค้นคว้าอิสระ ศิลปศาสตรบัณฑิต สาขาวิชามานุษยวิทยา คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร*.

นุสรา ทองคลองไทร และเดชา ศิริเกษ. (2560). การอนุรักษ์และการพัฒนาลิเกโคราช จังหวัดนครราชสีมา. *วารสารชุมชนวิจัย*, 11(3), 222-236. <http://sutlib2.sut.ac.th/nakhonchaiburin/nm176670.pdf>

รัฐพงศ์ นาถนิตธาดา. (2566). *สภาพแวดล้อมการทำงานและความมั่นคงในการทำงานที่มีผลต่อความผูกพันต่อองค์กรของบุคลากรหน่วยงานของรัฐแห่งหนึ่งในจังหวัดสมุทรปราการ*. หลักสูตรธุรกิจมหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยรามคำแหง.

การศึกษาเพื่อพัฒนาการเรียนรู้ ประจำปี 2567

รัตติกกร ศรีชัยชนะ. (2566). การถอดบทเรียนศิลปะการแสดงพื้นบ้านลิเกโคราช ตำบลหนองระเวียง อำเภอเมือง จังหวัดนครราชสีมา. วารสารวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยราชภัฏบุรีรัมย์ปีที่ 18 ฉบับที่ 1 (มกราคม - มิถุนายน) 2566 : 97-109

วิภา วังวาน และอนุกุล โรจน์สุขสมบูรณ์. (2565). บทบาทการแสดงลิเกของครูสุกญา รุ่งเรือง หลักสูตรศิลปกรรมศาสตรมหาบัณฑิต. [วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิตไม่ได้ตีพิมพ์]. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

ศศิรินทร์ มะภูติ. (2560). คุณภาพชีวิตการทำงานและความมั่นคงในอาชีพของนักฟุตบอลไทย. หลักสูตรศิลปศาสตรมหาบัณฑิต. [วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิตไม่ได้ตีพิมพ์]. สถาบันพัฒนบริหารศาสตร์.